

Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences (KNAW) KONINKLIJKE NEDERLANDSE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN

De verschriftelijking in Zeeland: De doordringing van het ambtelijk schriftgebruik in de omgeving van de stadsbesturen en de ambachtsheren in de dertiende eeuw

Dijkhof, E.

published in

Zeeland. Tijdschrift van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen
2000

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

document license

CC BY

[Link to publication in KNAW Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Dijkhof, E. (2000). De verschriftelijking in Zeeland: De doordringing van het ambtelijk schriftgebruik in de omgeving van de stadsbesturen en de ambachtsheren in de dertiende eeuw. *Zeeland. Tijdschrift van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*, 9(1), 2-9.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the KNAW public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain.
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the KNAW public portal.

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

pure@knaw.nl

Zeeland

Tijdschrift van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen

Secretariaat Zeeuws Genootschap:
Kousteensedijk 7, 4331 JE Middelburg.
Telefoonnummer: (0118) 65 43 47.

Op maandagmorgen, woensdagmorgen en vrijdagmorgen is het secretariaat van 8.30 uur tot 12.00 uur geopend.

Zeeland verschijnt vier keer per jaar, te weten in de maanden maart, juni, september en december.

Jaargang 7, nummer 1, maart 1998.

Redactie

C.N. Polderman, hoofdredacteur (wnd.)
F.F.X. Smulders, tekstredacteur, plaatsvervangend hoofdredacteur
C.E. Zonneville-Heyning, opmaakredacteur
A.J. Beenhakker
J. Dekker
A.H.L. Huiskes
A.M.J. de Kraker
A. Molendijk
E. Vreenegoor

Redactieadres

(mevr. drs. C.N. Polderman)
Oudestraat 51
4351 AT Veere

Telefoonnummer: (0118) 50 20 10

Bijdragen voor *Zeeland* dienen aan de hoofdredacteur te worden gezonden. Indien kopij met een tekstverwerkingssysteem is gemaakt, dient op de diskette te worden aangegeven, welk systeem is gebruikt (bij voorkeur WordPerfect 5.x of Microsoft Word 6.x). Een afgedrukt exemplaar van de tekst dient te worden meegestuurd. Op verzoek worden de 'Aanwijzingen voor auteurs' toegestuurd.

© Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen
ISSN 0927-1279

Afbeelding omslag: bladzijde uit het Liber Amicorum voor P.C. Boutens met aquarel en pentekening van Lucie van Dam van Isselt (collectie Zeeuwse Bibliotheek, foto: Wim Helm).

DE VERSCHRIFTELIJING IN ZEELAND: DE DOORDRINGING VAN HET AMBTELIJK SCHRIFTGEBRUIK IN DE OMGEVING VAN DE STADSBESTUREN EN DE AMBACHTSHEREN IN DE DERTIENDE EEUW

Eef Dijkhof

Enkele maanden vóór het symposium van 6 november 1998 over het Zeeland van de keuren hadden de organisatoren belangstellenden schriftelijk uitgenodigd. De uitnodiging was voorzien van een ant woordstrook, zodat de geïnteresseerden zich schriftelijk konden aanmelden. Aan de hand hiervan werd het programma verspreid, wederom op schrift. Zo verlopen zulk soort zaken in onze samenleving. Het schrift is thans alom tegenwoordig, zowel in het openbare leven als in de privésfeer. Rond het midden van de twaalfde eeuw was dit anders gesteld. Weinigen waren de kunst van het lezen en schrijven machtig. Slechts in de Onze Lieve Vrouweabdij te Middelburg werden al oorkonden en vermoedelijk ook boeken geschreven. Daarnaast waren misschien sommige parochiepriesters tot lezen en schrijven in staat. Het merendeel van de bevolking zal echter niet of nauwelijks met het schrift in aanraking zijn gekomen.

Het bedendaags, overvloedig gebruik van het schrift is het resultaat van een ontwikkeling van eeuwen waarin steeds meer mensen in steeds meer situaties van het schrift gebruik zijn gaan maken. Het begin van dit proces, dat we verschriftelijking noemen, reikt terug tot in de Middeleeuwen. Het graafschap Holland en Zeeland geeft in de dertiende eeuw een stroomversnelling in de verschriftelijking te zien. Het gebruik van het schrift blijft dan niet langer beperkt tot de kloosters, zoals de OLVabdij te Middelburg en het klooster Jeruzalem bij Biezelinghe – waar een groeiend aantal oorkonden wordt vervaardigd – maar wordt in toenemende mate gebruikt in wetgeving, rechtspraak, bestuur en beheer; zowel door de bestuurders van de steden als door de ambachtsheren op het platteland. Het toenemend ambtelijk schriftgebruik in het Zeeuwse deel van het graafschap waartoe dit artikel zich beperkt, blijkt uit de sterke groei van het aantal overgeleverde oorkonden. Er zijn echter ook andere aanwijzingen voor de doordringing van het schrift in deze streken.

De toename van het gebruik van het schrift in wetgeving, rechtspraak, bestuur en beheer in de dertiende eeuw blijkt in de eerste plaats uit de groei van het aantal oorkonden (schriftelijke bewijzen). De oorkonden van Holland en Zeeland worden uitgegeven in het *Oorkondenboek van Holland en Zeeland*. U hoeft deze boekwerken niet eens open te slaan om het verschijnsel duidelijk te zien, want een blik op de ruggen van de reeds verschenen delen laat zien dat steeds dikker banden nodig zijn voor een steeds kleiner aantal jaren. Ongeveer een derde deel van de oorkonden in het *Oorkondenboek* betreft Zeeland, wat veel is als we beseffen dat het om een gebied van beperkte omvang gaat. Het aantal Zeeuwse oorkonden neemt toe van circa twintig stuks uit het eerste decennium van de dertiende eeuw tot omstreeks 260 uit het laatste. Nog veelzeggender dan deze toename is de steeds grotere variatie aan zaken die op schrift worden gesteld, en de forse groei van het aantal personen en instellingen die bij deze oorkonden betrokken waren. De oorkonden geven dus zeker een beeld van het groeiend gebruik van het schrift. Recent onderzoek heeft echter verschillende aanwijzingen opgeleverd, dat er in Zeeland veel meer is

geschreven dan de paar honderd oorkonden die ons zijn overgeleverd. Ik zet de vaak minime aanwijzingen hiervoor op een rij.

De doordringing van het ambtelijk schrift in de steden

Zo op het oog lijkt de verschriftelijking in de dertiende eeuw niet diep door te dringen in de steden van Zeeland. Er zijn bijvoorbeeld niet meer dan 38 oorkonden tot ons gekomen waarin Middelburg wordt genoemd en van de andere steden zijn nog veel minder stukken overgeleverd. Het is opmerkelijk dat we pas laat stedelijke klerken ontwaren: in Middelburg misschien in 1299, in Zierikzee vanaf 1293. Ter vergelijking: uit Dordrecht kennen we ruim 150 oorkonden uit de dertiende eeuw en vanaf 1277 zes stedelijke schrijvers.

Door J.G. Kruisheer is overtuigend aangetoond dat de keur voor Middelburg uit 1217 een vertaling in het Latijn is van de rechtsregels die door toedoen van de burgers zelf in het Nederland waren opgesteld. Deze keur gaat terug op een oudere rechtsoptekening, die vermoedelijk

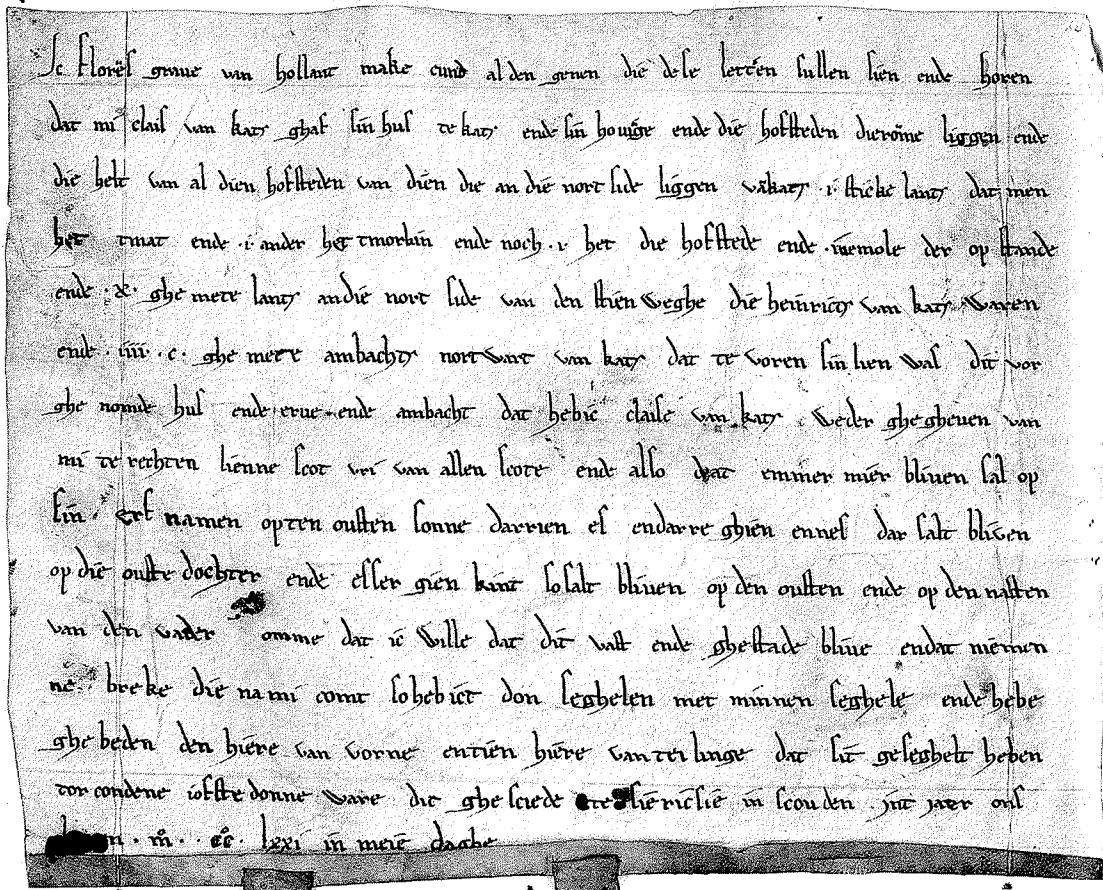
Ab. 1. Achttiende-eeuwse tekening van het klooster Jeruzalem bij Biezelinghe anno 1546. ZA, KZGW, Zel. III. II-1558.

vóór 1190 is uitgevaardigd. Het geheel aan rechtsregels is niet op een bepaald moment ontstaan, maar in de loop van de tijd gegroeid. Middelburg bezit dus een zeer vroege traditie in het optekenen van het in de stad geldende recht, en dit nog wel in de volkstaal. Dat is iets bijzonders in een tijd waarin al het overige schriftelijke verkeer in het Latijn gaat. Nieuwe rechtsregels die in de al bestaande werden toegevoegd, werden onmiddellijk op schrift gesteld. Deze keur is dus meer geweest dan een formele optekening die verder nauwelijks meer gebruikt werd. Aan het begin van de dertiende eeuw maakt het schrift al onlosmakelijk deel uit van de rechtspleging. De rechtsregels van Middelburg vinden elders in Zeeland navolging. In 1223 stellen de burgers van Westkapelle en vervolgens die van Domburg aan de hand van de Middelburgse keur hun eigen rechtsregels op. Of in deze twee steden ook nieuwe bepalingen aan de oude zijn toegevoegd, valt niet te zeggen. Dit was wel het geval in Zierikzee, dat omstreeks 1220 een keur heeft gekregen, die eveneens is afgeleid van die van Middelburg.

Er zijn nog meer aanwijzingen voor het gebruik van het schrift. In de keur van Middelburg uit 1217 wordt bepaald, dat niemand voor het ge-

recht als getuige mag optreden tenzij hij een huis of erf in Middelburg bezit en vermeld staat in de lijst van schotplichtigen. Deze lijst wordt in de keur van 1217 *carta tributi* genoemd, in de keur van 1254 *schotbrief*. In Zeeland is het schot een grafelijke belasting op grond; de *carta tributi* is dan ook een lijst van de geërfden. Een dergelijke optekening had natuurlijk alleen nut als de veranderingen in het grondbezit werden bijgehouden. De keuren van Westkapelle en Domburg, die dus beide van de Middelburgse rechtsoptekening zijn afgeleid, bevatten dezelfde bepaling. Of een dergelijke lijst daar werkelijk heeft gefunctioneerd, lijkt in eerste instantie onzeker. De keur van Zierikzee kent wel de bepaling dat de getuigen geërfd moeten zijn, maar een schotbrief wordt in de tekst niet genoemd. Hieruit blijkt dat de Middelburgse keur in de Zeeuwse steden niet klakkeloos is overgenomen, maar aan de lokale omstandigheden is aangepast. Het ligt dan ook voor de hand dat ook in Westkapelle en in Domburg een schotbrief heeft gefunctioneerd.

In Middelburg wordt reeds aan het begin van de dertiende eeuw enig administratief schrijfwerk verricht. Het is daarom eigenaardig dat er vóór 1314 nauwelijks oorkonden op naam van de schepenen van Middelburg zijn uitgevaardigd. In

Afb. 2. Voorbeeld van de Zeeuwse schrijfstijl: oorkonde d.d. 1 mei 1271, uitgevaardigd door graaf Floris V en bestemd voor Nikolaas van Kats. Gemeentearchief Schoonhoven, nr. 185.

andere steden, bijvoorbeeld die van Holland, markeren dergelijke oorkonden de definitieve vestiging van een stedelijke administratie. Ten dele valt het ontbreken van schepenoorkonden in Middelburg te verklaren uit het bestaan van de schotbrief: bij overdracht van onroerend goed zal de veranderde bezitsverhouding daarin zijn opgetekend. Door de kadasterfunctie van de schotbrief zal minder de noodzaak zijn gevoeld, de vervreemding van onroerend goed vast te leggen in een oorkonde op naam van schepenen. Maar er is door de burgers van Middelburg natuurlijk meer te regelen geweest dan alleen de vervreemding van onroerend goed. Vanaf 1314 komen ook in Middelburg steeds meer oorkonden op naam van schepenen van die stad voor, waarin allereerst afspraken zijn vastgelegd die particuliere ingezetenen ten overstaan van die schepenen maakten. Uit de vorm van deze oorkonden en nog enige andere aanwijzingen blijkt, dat die af-

spraken in een soort register zijn opgetekend. Van dat register is echter niets over, zelfs geen vermelding. Het bestaan hiervan hebben we slechts kunnen reconstrueren. Voor het bestaan van dergelijke optekeningen in andere Zeeuwse steden zijn geen aanwijzingen.

In Middelburg wordt, zoals eerder opgemerkt, al vanaf het begin van de dertiende eeuw enige administratie gevoerd: er wordt een lijst van schotplichtigen bijgehouden, nieuwe rechtsregels worden er op schrift gesteld en later in de dertiende eeuw worden ook onderlinge afspraken tussen inwoners opgetekend. Het schrift is in Middelburg dus veel vroeger en veel sterker doorgedrongen dan op het eerste gezicht het geval lijkt te zijn. De stad loopt hierin duidelijk voor op andere Zeeuwse steden, en ook op die van Holland.

De doordringing van het ambtelijk schrift op het platteland

Richten we onze blik op het platteland. Een van de fraaiste passages in het proefschrift van J.W.J. Burgers vind ik de beschrijving van de Zeeuwse schrijfstijl. Hij verstaat hieronder de overeenkomsten in het schrift van verschillende Zeeuwse schrijvers. Deze regionale schrijfstijl treffen we met name aan in de tweede helft van de dertiende eeuw. De schrijvers blijken niet tot één schrijfcentrum te behoren. Ze waren onder andere werkzaam in het klooster Jeruzalem bij Biezeling en in de omgeving van de heren van Kats, van Valkenisse, van Borsele, van Scherpenisse en van Voorne. Ook enkele schrijvers uit de Middelburgse abdij bedienden zich van deze stijl.

Er is iets vreemds aan de hand met deze Zeeuwse schrijfstijl. Het bestaan van regionale of lokale schriften blijkt doorgaans uit het gemeenschappelijk gebruik door verschillende schrijvers van bepaalde versieringen en lettervormen. Er zijn twee manieren waarop zulke versieringen en lettervormen zich kunnen verspreiden. In de eerste plaats kan de discipline in een schrijfatelier, bijvoorbeeld van een klooster of van een stad, ertoe leiden dat personen die al kunnen schrijven, de aldaar geldende gebruiken overnemen en deze later elders gaan toepassen. Ten tweede kunnen oorkonden uit andere schrijfcentra invloed uitoefenen op schrijvers elders die ze onder ogen krijgen. In Zeeland is echter noch van het een noch van het ander sprake. De Zeeuwse stijl bestaat niet uit overeenkomstige versieringen, maar uit overeenkomsten in de grondvormen van de letters, zoals relatief korte bovenschachten en staarten, nogal hoekige en stijve lettervormen en het veelvuldig gebruik van afkortingen (zie afbeelding 2 voor een voorbeeld van dit soort schrift). De weergave van de schriftelementen waaruit het schrift is opgebouwd, bijvoorbeeld de schachten van de opgaande letters, is de vrucht van primair schrijfonderwijs. Door veelvuldige oefening worden deze grondvormen vastgelegd in het zogenaamde spiergeheugen en vervolgens onbewust bij het schrijven toegepast. Volgens Burgers zullen dan ook de gemeenschappelijke trekken van het Zeeuwse schrift al bij het eerste schrijfonderwijs zijn aangeleerd. Met andere woorden, deze schrijfstijl heeft zich van meester op leerling verspreid. Het ontstaan van een dergelijke schrijfstijl laat zich goed voorstellen in een klooster. Jonge novicen leren de kunst van het schrijven van een oudere monnik. Zo zullen gemeenschappelijke schriftkenmerken zijn ontstaan, die weer aan een jongere generatie worden overgedragen.

De vraag is, hoe die Zeeuwse schrijfstijl zich over de regio heeft kunnen verspreiden. Burgers oppert als antwoord het bestaan van parochie-

scholen: scholen direct verbonden aan de parochiekerk, waar een plaatselijke geestelijke aan jonge parochianen de kunst van het lezen en schrijven leerde. Dit lijkt mij een goede suggestie. De aard van de schrijfstijl, die zijn oorsprong in het schrijfonderwijs moet vinden, past in ieder geval bij een verspreiding via scholen. Deze suggestie betekent wel, dat we achter veel van de scribenten bij wie de Zeeuwse schrijfstijl wordt aangetroffen, plaatselijke parochiegeestelijken moeten zoeken. Een dergelijke voorstelling van zaken sluit aan bij het ontstaan van rechtskringen in de tweede helft van de twaalfde eeuw, door C. Dekker vierschaarambachten genoemd, die samenvallen met de parochies – met de kerke als centrale plaats. Wil deze schrijfstijl worden doorgegeven en zich over het hele gebied kunnen verspreiden, dan houdt Burgers' suggestie ook in dat er doorgaans aan Zeeuwse kerken Zeeuwen werden beroepen. Dit past in het beeld dat Dekker schetst van de benoeming van parochiegeestelijken in Zeeland. Met name voor de kerken die door ambachtsheren waren gesticht en waren afgesplitst uit een al bestaande parochie, bepalen in de praktijk vaak de ambachtsheren de keuze van de geestelijke, waarbij zij veelal lieden uit eigen kring laten benoemen. Nieuwe parochies ontstaan vooral aan het einde van de twaalfde en het begin van de dertiende eeuw, terwijl nadien, enige decennia later, de Zeeuwse schrijfstijl verschijnt. Later, aan het einde van de dertiende en in het eerste kwart van de veertiende eeuw, treden er zodanige veranderingen op, dat de ambachtsheren niet meer voor alle vacatures een lokale kandidaat naar voren kunnen schuiven. We zien rond die tijd de Zeeuwse schrijfstijl verwateren.

Een dergelijke schrijfstijl kan natuurlijk alleen ontstaan en enige tijd in stand blijven in een maatschappij waarin regelmatig wordt geschreven. We mogen dus aannemen dat er veel meer oorkonden en andere geschriften zijn vervaardigd dan de kleine dertig oorkonden in Zeeuwse stijl die we nog kennen uit de dertiende eeuw. De vraag is natuurlijk, wat die Zeeuwse parochiegeestelijken op schrift te stellen hadden voor hun ambachtsheren. Het antwoord hierop vinden we in de Zeeuwse landkeuren. In de keur van Floris de Voogd uit 1256 wordt in vijf artikelen verwezen naar zaken die schriftelijk moesten worden geregeld; in de keur van 1290 op zes plaatsen, namelijk in drie artikelen die ook al in de keur van 1256 stonden, en in drie nieuwe artikelen. Deze keuren zijn door de belanghebbenden, de ambachtsheren, opgesteld en zullen dus de in hun kring toegepaste gebruiken weergeven.

We beschrijven eerst de drie nieuwe artikelen in de keur van 1290. De oorspronkelijk gelijke verdeling van de erfenis van een ambachtsheren onder alle zoons is daarin vervangen door verer-

Afb. 3. Afbeelding van het zegel en contrazegel van Floris de Voogd. ZA KZGW, Zel. Ill. III-693.

ving op de oudste zoon, met een vergoeding voor zijn broers, behalve, zo luidt een artikel, wanneer de vader een andere verdeling heeft gemaakt en deze in een oorkonde op naam van zeven gezworenen heeft laten vastleggen. De bepaling dat die verdeling bij oorkonde moest zijn vastgelegd, had ongetwijfeld ten doel toekomstige familievetes te voorkomen. Hoe diep de schriftelijke cultuur in Zeeland in de kring van ambachtsheren dan al is doorgedrongen, blijkt uit het feit dat de toepassing van het schrift wordt geacht mogelijke problemen afdoende op te lossen. De twee andere artikelen lijken de werkelijke, dan al deels schriftelijke rechtspraktijk in Zeeland te weerspiegelen. Zo bevat het ene artikel een regeling voor het geval twee oorkonden elkaar tegenspreken. Vastgesteld wordt dat de oudste dan van kracht blijft, behalve in het geval waarin kan worden bewezen dat deze in strijd met de billijkheid is uitgevaardigd. Ook het derde artikel is aan schriftelijke bewijsvoering gewijd. Het bepaalt de straf — verlies van lijf en goed — op het vervalsen van oorkonden en zegels. Hoezeer dit artikel stoelt op de praktijk, bewijst het tweede lid, waarin de wijze van vervalsing wordt uitgelegd: het namaken van een zegel met het doel daarmee een oorkonde te bekrachtigen.

De keur van 1290 weerspiegelt dus een al duidelijk verschriftelijkte samenleving op het Zeeuwse platteland, althans in de kring van ambachtsheren. Ook de keur uit 1256 wijst echter al op een rechtspraktijk waarin het schrift een belangrijke rol speelt. Zoals al opgemerkt, wordt in vijf artikelen verwezen naar het vervaardigen van geschriften. Deze keur gaat terug op drie oudere keuren waarvan de tekst verloren is gegaan. De

tekst is dus een samenstel van op uiteenlopende tijdstippen ontstane rechtsregels. Verwijzingen naar het gebruik van het schrift, zoals we die in de keur uit 1256 aantreffen, kunnen dus van veel oudere datum zijn.

Wat werd er allemaal op schrift gesteld? We geven een opsomming van de betreffende artikelen. Personen die bij verstek voor diefstal worden veroordeeld, worden verbannen en hun naam wordt opgetekend *in der dieue brief*. Naar analogie van de schotbrief zal dat een lijst van dieven zijn geweest; een dergelijke lijst is echter niet tot ons gekomen. Vlamingen en Brabanders kunnen hun edele afkomst slechts bewijzen door middel van een oorkonde van hun heer. In elke vierschaar zullen negen of elf schepenen worden gekozen door de graaf. Hun namen zullen na het afleggen van de eed worden opgetekend *ints grauen brief*. Voor de grafelijke vierschaar wordt schriftelijk gedaan, behalve in grafelijke zaken. Ten slotte moet in het jaargeding de ambachtsheren een klacht schriftelijk ahangig maken.

Bij het laatste artikel blijven we even stilstaan, omdat het de culturele oorsprong van het gebruik van het schrift in de rechtspleging aangeeft. Deze moeten we in Vlaanderen zoeken. Het schriftelijk ahangig maken van klachten treffen we al aan in de keur voor het Vrije van Brugge, die vermoedelijk uit 1190 dateert. Eenzelfde regeling lezen we in de Brugse keur van 1229. Deze geeft een omschrijving van de wijze waarop klachten moesten worden ingediend. Eén aspect hiervan trekt onze speciale aandacht: de klachten moeten worden ingediend op een 'briefje' van een duim hoog en ter breedte van een zogenaamde spanne, een 'briefje' dus van zo'n drie bij

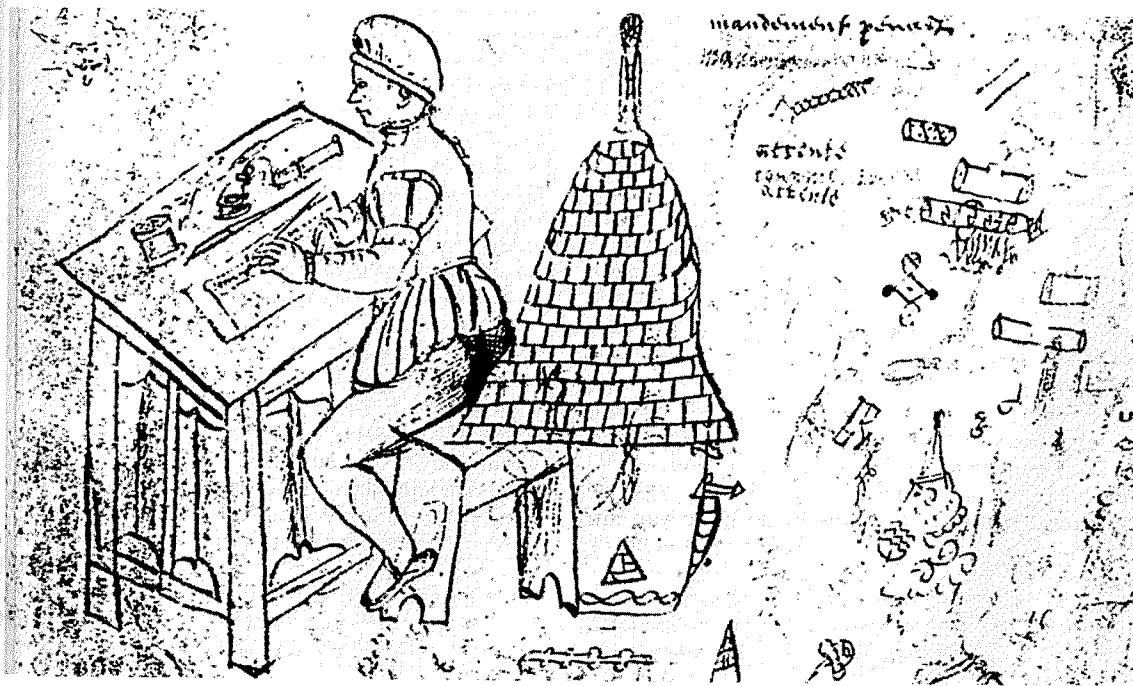
twintig centimeter. Dergelijke kleine stukjes perkament zullen ongetwijfeld hebben uitgenodigd tot klein schrift en zullen elke zwierigheid aan het schrift hebben ontnomen. En dat zijn nu juist de kenmerken van de Zeeuwse schrijfstijl: klein en hoekig schrift. Bij het vervaardigen van een oorkonde zal een wat ruimer perkamentgebruik wenselijk zijn geweest. De schrijvers zaten echter door hun scholing vast aan hun schrift. Een gelijkmatige verdeling van de tekst over het grotere schrijfvel verkregen zij door het aanhouden van een grote regelafstand en van veel witruimte tussen de woorden. Het effect hiervan, dat we 'wit schrift' noemen, is een ander belangrijk kenmerk van de Zeeuwse schrijfstijl.

Welk beeld kunnen we ons nu vormen van de verschriftelijking van het Zeeuwse platteland? De vierschaarambachten gaan daar vanaf het einde van de twaalfde eeuw een steeds belangrijkere plaats innemen. Niet alleen de rechtspleging werd meer en meer een zaak voor de ambachtsheren, ook de waterstaatzorg en het ten behoeve van de graaf innen van het schot. Het samenvallen van de vierschaarambachten met de parochie gaf de kerk een centrale plaats. De onder de culturele invloed van Vlaanderen ontstane, deels schriftelijke rechtsgang zal ertoe hebben geleid dat het schrift ook bij de rechtspleging in de vierschaarambachten werd gebruikt. De parochiegeestelijken zullen daar het schrijfwerk hebben verricht. Het toenemend aantal taken van de am-

bachtsheren heeft waarschijnlijk tot meer schrijfsarbeid voor de parochiegeestelijken geleid, met als gevolg dat dezen leerlingen zullen hebben aangenomen. Dan ontstaan de al eerder genoemde parochiescholen. De wijze waarop het schrift in de rechtspleging werd gebruikt, namelijk aantekeningen op kleine stukjes perkament, verklaart dat kleine en hoekige schrift dat we als de 'Zeeuwse schrijfstijl' aanduiden. Het valt zeker niet uit te sluiten dat ook Vlaanderen op het ontstaan van dit schrift van invloed is geweest. Hoe dit ook zij, de parochiegeestelijken zullen deze stijl aan hun leerlingen hebben doorgegeven. En deze leerlingen zullen deels aan andere Zeeuwse kerken zijn beroepen. Zo zien we vanaf het einde van de jaren veertig van de dertiende eeuw de verspreiding van het Zeeuwse schrift. De doordringing van deze stijl zal de nodige tijd hebben gevergd. In dat licht gezien lijkt het gebruik van het schrift in de vierschaarambachten zeker tot zeker het begin van de dertiende eeuw terug te gaan.

In de literatuur wordt meermalen de autonomie van de ambachtsheren benadrukt. I.H. Gosses spreekt van een adelsrepubliek, door Dekker verbeterd in een 'ambachtsherenrepubliek'. Hun positie komt in het artikel van Kruisheer in deze aflevering van het tijdschrift *Zeeland* uitvoerig aan de orde. Het hier geschetste schriftgebruik stemt ook overeen met het beeld van de onafhankelijkheid van de ambachtsheren. Iedere vier-

Afb. 4. Een stuk perkament met een afbeelding van een schrijvende klerk en andere tekeningetjes in de marge, circa 1550. ZA, Aanwinsten 1955-1990, nr. 1973.28. Foto: L.M. Hollestelle.

Afb. 5. Gebroken zegelstempel van de stad Vlissingen (vijftiende eeuw), onbruikbaar gemaakt door het dubbel te slaan. ZA, KZGW, collectie zegels en stempels nr. 91.

schaarambacht lijkt een eigen rijkje te vormen, met een eigen minikanselarij en als schrijver de plaatselijke parochiegeestelijke, door de ambachtsheren gekozen uit hun eigen vertrouwelingen of misschien wel hun eigen familie.

De achtergrond van het toenemend gebruik van het schrift

In het voorafgaande heb ik getracht duidelijk te maken dat het schrift veel vroeger en veel dieper in Zeeland is doorgedrongen dan op basis van het beschikbare materiaal het geval lijkt te zijn. Zowel in de steden als op het platteland speelt het schrift reeds aan het begin van de dertiende eeuw een rol. Zeeland is hierin vroeger dan Holland, maar het proces lijkt hier wel ten dele anders te zijn verlopen. Ook in Holland betreffen de eerste schriftelijke activiteiten in de steden de opstelling van eigen rechtsregels, maar enkele decennia daarna doet zich daar een exorbitante toename voor van het aantal oorkonden op naam van schepenen. Die explosieve groei is onlosmakelijk verbonden met de economische opgang van Holland en de behoefte van particulieren aan schriftelijke bewijzen is de motor van het proces van verschriftelijking. In Zeeland komt de vervaardiging van dergelijke oorkonden pas in de veertiende eeuw goed op gang. Het schrift wordt dan echter al geruime tijd intensief gebruikt in andere ambtelijke geschriften dan oorkonden.

De vraag die zich ten slotte opdringt, is, wat mensen ertoe heeft gebracht allerhande zaken op schrift te gaan stellen. We komen hier terug op het veranderingsproces dat zich in de dertiende

eeuw in Zeeland voltrok. Op vele punten lijkt Zeeland voor te lopen op Holland. De opgang van de economie en de internationale handel doet zich in de Zeeuwse steden, met name in Middelburg en Zierikzee, eerder voor dan in Holland. Dat in Zeeland ook het proces van verschriftelijking vroeger begint, wijst erop dat er een relatie moet zijn. Wat het platteland betreft, lijkt Zeeland in die tijd een veel dichtere bevolking te kennen dan Holland. Alleen al de vele kerkstichtingen in de twaalfde en vroege dertiende eeuw wijzen op een sterke bevolkingsgroei. De maatschappij wordt in Zeeland al eerder dan in Holland drukker en complexer. Dat proces heeft onmiskenbaar bijgedragen aan het vroege gebruik van het schrift. De nauwe contacten met Vlaanderen, waar het schrift al langer een belangrijke plaats innam, zal ook een rol hebben gespeeld. Daarnaast zijn ongetwijfeld de politieke verwickelingen van belang geweest. Dit artikel is niet de plaats om op dit aspect in te gaan. Daarvoor zij verwezen naar de bijdrage van Kruisheer elders in dit themanummer.

In dit artikel staat de vroege doordringing van het schrift in het Zeeland van de dertiende eeuw centraal. De indruk zou kunnen ontstaan dat we hier met een verregaand verschriftelijke samenleving te maken hebben, maar dat is niet het geval. Het is slechts een kleine bovenlaag van de bevolking voor wie het schrift echt een rol speelt, namelijk de elite in de steden en op het platteland. In hoeverre deze personen zelf de kunst van lezen en schrijven machtig waren, is onduidelijk. Bovendien krijgen vele, zo niet de meeste zaken nog steeds mondeling hun beslag. Er is echter nog een ander aspect: vroeg en laat zijn relatieve begrippen, en dat geldt ook ten aanzien van de verschriftelijking. Dat ik over vroege verschriftelijking van Zeeland spreek, heeft natuurlijk alles te maken met het feit dat ik het proces in relatie tot het late Holland beschouw; zo u wilt is dit Hollandocentrische geschiedschrijving. Was Zeeland aan Vlaanderen toegefallen, dan was dit artikel wellicht geschreven door een Vlaming en had deze de late verschriftelijking van Zeeland behandeld.

Verantwoording

Dit artikel is een bewerkte versie van een op 6 november 1998 in Middelburg gehouden lezing. Ter verantwoording volgt hieronder een korte bedeneerde bibliografie.

Zie voor het proces van verschriftelijking als onderdeel van de studie naar communicatie in de middeleeuwen M. Mostert (ed.), *Communicatie in de middeleeuwen; Studies over de verschriftelijking van de middeleeuwse cultuur* (Hilversum 1995; Amsterdamse historische reeks, grote serie

23), met een uitgebreide, thematisch ingedeelde bibliografie over dit onderwerp. Een aanzienlijk uitgebreidere bibliografie is te vinden in M. Mostert, 'A bibliography of works on medieval communication' in: M. Mostert (ed.), *New approaches to medieval communication* (Turnhout 1998; Utrecht Studies in medieval literacy 1). Een overzicht van de doordringing van het schrift in Holland en Zeeland in de dertiende eeuw, gebaseerd op onderzoek naar documentaire bronnen, geeft J.W.J. Burgers, E.C. Dijkhof en J.G. Kruisheer, 'De doordringing van het schrift in de samenleving in Holland en Zeeland tijdens graaf Floris V', in: D.E.H. de Boer, E.H.P. Cordfunke en H. Sarfatij (ed.), *Wi Florens ... De Hollandse graaf Floris V in de samenleving van de dertiende eeuw* (Utrecht 1996), p. 191-211. Zie voor het vroege schriftgebruik M. Mostert, 'De vroegste geschiedenis van de schriftcultuur in Holland', in: D.P. Blok e.a. (ed.), *Datum et actum; Opstellen aangeboden aan Jaap Kruisheer ter gelegenheid van zijn vijftenzestigste verjaardag* (Amsterdam 1998; Publicaties van het Meertens Instituut 29), p. 315-330.

De oorkonden betreffende Holland en Zeeland tot en met het einde van het Hollandse Huis (10 november 1299) worden uitgegeven in het *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, I, *eind van de 7e eeuw tot 1222*, uitgegeven door A.C.F. Koch ('s-Gravenhage 1970); II, *1222 tot 1256*; III, *1256 tot 1278*; IV, *1278 tot 1291*, uitgegeven door J.G. Kruisheer (Assen/Maastricht 1986-1997). Het vijfde deel, dat de oorkonden uit de jaren 1291-1299 zal bevatten, is in voorbereiding, evenals het zesde deel, waarin de addenda en corrigenda, alsmede een volledige index van namen zullen worden opgenomen. Voor de eerste drie delen is een voorlopige index beschikbaar in: *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299; Index van namen op de delen I, II en III, waarin opgenomen Index van namen op de delen I en II door J.W.J. Burgers en J. Sparreboom*, door P.J.J. Moors (Assen 1998).

Zie voor de schrijfactiviteiten in Zierikzee in de dertiende eeuw, alsmede de zogenaamde Zeeuwse schrijfstijl, J.W.J. Burgers, *De paleografie van de documentaire bronnen in Holland en Zeeland in de dertiende eeuw* (Leuven 1995; Schrift en schriftdragers in de Nederlanden in de middeleeuwen. Paleografie, codicologie, diplomatiek, I), eerder verschenen als proefschrift Universiteit van Amsterdam 1993, met afwijkende paginering. De ontwikkeling van het oorkondenwezen van de

stad Middelburg en de daar gelegen OLVabdij en het minderbroederklooster wordt beschreven in E.C. Dijkhof, *Het oorkondenwezen van enige kloosters en steden in Holland en Zeeland 1200-1325*, proefschrift Universiteit van Amsterdam 1997, hoofdstuk II (een handelseditie is in voorbereiding). Zie over dit onderwerp ook E.C. Dijkhof, 'Zegelen in Middelburg; Beoorkonding, bezegeling en institutionele ontwikkeling in Middelburg in de dertiende en het eerste kwart van de veertiende eeuw', in: *Archief; Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* 1992, p. 57-87. Voor een overzicht van de stedelijke ontwikkeling in Zeeland zij verwezen naar het artikel van prof. dr. P.A. Henderikx elders in deze aflevering van het tijdschrift *Zeeland*.

Het ontstaan van de Zeeuwse stadsrechten is beschreven in J. Kruisheer, 'Het ontstaan van de oudste Zeeuwse stadsrechoorkonden', in: *Ad fontes; Opstellen aangeboden aan prof. dr. C. van de Kieft ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar in de middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam* (Amsterdam 1984), p. 275-304. Zie over de Zeeuwse landkeur J.G. Kruisheer, *Het ontstaan van de dertiende-eeuwse Zeeuwse landkeuren; Met een teksteditie van de keur van Floris de Voogd (1256) en van de keur van graaf Floris V (1290)* (Hilversum 1998). De achtergrond van hun ontstaan wordt geschetst in het artikel van dr. J.G. Kruisheer in dit nummer van *Zeeland*.

De kerkelijke indeling en de ontwikkelingen rond de ambachtsheren, met name in Zuid-Beveland, worden behandeld in C. Dekker, *Zuid-Beveland; De historische geografie en de instellingen van een Zeeuws eiland in de middeleeuwen* (Assen 1971, proefschrift Universiteit van Amsterdam; tweede druk Krabbendijke 1982).

De keur voor het Vrije van Brugge, vermoedelijk uit 1190, is uitgegeven in L. Gilliodts Van Severen, *Coutumes du Franc de Bruges*, II (Brussel 1879), nr. 1; een nieuwe editie is in voorbereiding: Th. de Hemptinne en A. Verhulst, *De oorkonden der graven van Vlaanderen (Juli 1128-September 1191)*, II, *Uitgave*, band II, *Regering van Filips van de Elzas (1168-1191)*, nr. 828. De Brugse keur van 1229 is uitgegeven in R. van Caenegem, 'Een onuitgegeven Brugse keure uit 1229', in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor de uitgave der oude wetten en verordeningen*, XVII, aflevering III (1952), p. 1-13.